

ЛІНГВІСТИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН ВЛАДИ В ДИСКУРСІ: ДО ІСТОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

Курченко Ліна Миколаївна,

канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються і систематизуються існуючі теорії та методології дослідження формування гендерних відносин влади в дискурсі. Особливу увагу присвячено сучасним феміністичним напрямкам дискурс-аналізу.

Ключові слова: дискурс-аналіз, гендер, феміністичний аналіз, постструктуралізм, конверсаційний аналіз, КДА, ФКДА, ФПДА.

Актуальність дослідження визначається постійним зростанням наукового інтересу до взаємовпливу соціальних відносин, мислення людини та мови. **Мета** роботи полягає в огляді та систематизації існуючих підходів до вивчення лінгвістичного конструювання гендерних відносин влади у суспільстві. **Об'єктом** статті є сучасні теорії та методології дослідження формування соціальних асиметрій між статями в дискурсі, **предметом** – виявлення сутності й механізмів лінгвістичного конструювання відносин влади з точки зору гендерної ознаки учасників дискурсу. Вперше у вітчизняному мовознавстві аналізуються феміністичні напрямки дискурс-аналізу.

Відомий російський дослідник проблем комунікації Сергій Кара-Мурза у книзі "Маніпуляція свідомістю" так писав про призначення слова як знаряддя влади: "Мова як система понять, слів (імен), у яких людина сприймає світ і суспільство, є найголовнішим засобом підкорення. 'Ми – раби слів', – сказав Маркс, а потім це буквально повторив Ніцше. Цей висновок доведено великою кількістю досліджень як теорему. До культурного багажу сучасної людини увійшло уявлення, начебто підкорення починається з пізнання, яке є основою переконання. Однак в останні роки все більше вчених схиляється до висновку, що проблема глибша, і первісною функцією слова на світанку людства був його сугесторний вплив – навіювання, підкорення не через розум, а через почуття. Це – здогадка В. Ф. Поршнєва, яка знаходить все більше підтверджень..." [Кара-Мурза 2000, 48-49]. Першими теоретиками влади, як відзначає сучасний австрійський філософ Вільгельм Бергер, вважаються античні софісти – перші викладачі риторики. Зі становленням республіканської форми правління слово перетворюється на самостійне знаряддя управління, на ключ до державної влади, на засіб досягнення панування одних людей над іншими. На відміну від ритуального слова або наказу монарха, слово політика, звернене до народу під час публічної дискусії, перетворюється на знаряддя "влади суспільного переконання" [Berger 2009, 26]. Софісти першими почали розрізняти сутність понять "влада" і "насильство", наголошуючи на можливості встановлення відносин домінування за допомогою самої лише сили слова. Крім того, для софістів "людина враз перестає бути субстанцією, а розглядається скоріше як сплетіння різноманітних відношень: відношення до природи, до богів, до інших людей, до інших народів, до іншої статі, до держави" [Таугекс, цит. за: Berger 2009, 27–28]. Значної тран-

сформації сучасне поняття влади набуло під впливом постструктуралістських ідей Мішеля Фуко, який трактував владу як встановлення особливої ментальності керуваності ("Gouvernementalität", 2004) в результаті взаємодії складного комплексу існуючих у тому чи іншому суспільстві інституцій, стратегій та дискурсів. З цієї точки зору існування владних відносин між статями є предметом аналізу будь-якої феміністичної теорії. "Тут, як і раніше, несправедливість – від нерівності можливостей статей у західному світі і аж до виключення жінок із суспільного життя, як-от у мусульманських країнах, – є одним із найбільших скандалів світової політики" [Berger 2009, 98]. Тенденція до розмивання традиційних статевих ролей підводить дослідників до необхідності сфокусуватися на інтерсекційності дискримінації, тобто на взаємодії різноманітних форм дискримінації: расової, економічної, гендерної тощо.

У центрі уваги сучасних критичних досліджень дискурсу знаходиться формування відносин домінування/підкорення під час дискурсивної взаємодії комунікантів. Тойн ван Дейк піддає цю тему детальному аналізу у своєму дослідженні "Дискурс і влада" [Dijk van, 2008]. Якщо розглядати *критичний дискурс-аналіз (КДА)*, або *критичні дискурсивні студії (КДС)*, як академічний проект, орієнтований на створення теорії і критичний аналіз дискурсивного відтворення зловживання владою, то під головним предметом дослідження слід розуміти концепт влади, а саме ті його виміри, які пов'язані з вивченням мовленнєвої практики, дискурсу та комунікації. Під *соціальною владою* Т. ван Дейк розуміє керівництво, здійснюване однією групою по відношенню до інших груп. Якщо керівництво пов'язане з інтересами тих, хто реалізує владу, і спрямоване проти інтересів контрольованих, то в цьому випадку ми говоримо про *зловживання владою*. Якщо при цьому використовуються комунікативні дії, тобто дискурс, то маємо справу з управлінням дискурсом інших людей, що є одним із очевидних способів взаємозв'язку дискурсу і влади: люди *не можуть* вільно говорити і писати тоді, де, кому і як їм схочеться, або ж *можуть* говорити і писати так, як їм *дозволено* це робити. Ті, хто керують дискурсом, можуть опосередковано керувати свідомістю людей. А оскільки дії людей контролюються їхньою свідомістю (знаннями, відносинами, ідеологією, нормами, цінностями), управління свідомістю означає опосередковане управління поведінкою. Згідно Т. ван Дейку, на практиці управління дискурсом з метою встановлення або збереження соціального домінування зводиться до таких основних елементів: 1) управління доступом до дискурсу; 2) управління власне дискурсом; 3) непряме управління свідомістю через дискурс. Якщо дискурс керує свідомістю, а свідомість керує поведінкою, то для владних груп важливо керувати перш за все дискурсом. Оскільки комунікативні події включають у себе не тільки вербальні усні і письмові тексти, але й соціальний контекст, то першим кроком на шляху управління дискурсом є управління його контекстом. Наприклад, еліти можуть вирішувати, хто, де, коли і з якою метою буде брати участь у тій чи іншій комунікативній події, тобто регулюють доступ до дискурсу. Далі слід розглянути питання, яким чином самі структури дискурсу стають предметом управління: Що (від глобальних тем до локальних значень) може або має бути сказано? Як воно має бути сформульовано (за допомогою яких слів, наскільки точно, у яких формах речень, якою має бути структура тексту

тощо)? Під час розгляду кожної фази відтворення владних відносин слід здійснити глибокий соціальний, когнітивний і дискурсивний аналіз. Знання про дискурс лише починають формуватися, ще менше нам відомо про те, як дискурс призводить до змін у свідомості: це стосується навчання, переконання, маніпуляції і сугестії. Управління свідомістю стосується не лише розуміння текстів і мовлення, але й особистого і соціального знання, попереднього досвіду, особистих переконань і соціальних установок, ідеологій, цінностей, норм та інших чинників, які відіграють певну роль у зміні свідомості людини [Дейк ван 2009, 14-18].

У класичному розумінні влада означає особливий доступ і здійснення контролю з боку домінуючих соціальних груп щодо певних *матеріальних* ресурсів (як-от земля і капітал), *символічних* ресурсів (як-от знання, освіта, відомість) або *фізичної сили*. Однак більшість форм сучасної влади мають саме *символічний характер*. Вони полягають в особливому доступі і здійсненні контролю щодо публічного дискурсу, який відтворює ці відносини влади. Управління публічним дискурсом – це управління свідомістю аудиторії, а отже – опосередковане управління потребами, бажаннями і поведінкою аудиторії. *"Тому, хто може переконувати, зваблювати, навіювати або маніпулювати людьми, немає потреби застосовувати силу"* [Дейк ван 2009, 19]. Отримуючи особливий доступ до засобів виробництва дискурсу, певні соціальні групи отримують досвід до управління свідомістю інших груп людей. У той час як з класичної точки зору влада визначається у термінах класу та матеріальних засобів виробництва, на сьогодні влада трактується як управління свідомістю мас, а таке управління вимагає контролю над публічним дискурсом у всіх його семіотичних проявах. Тоді для панівних груп стає можливим встановлювати дефініції (тобто ментальні моделі) і керувати думками та емоціями щодо суспільних відносин і подій, загальних соціокультурних знань і здорового глузду, оцінки різних проблем і, в найбільш узагальненій формі, щодо базових ідеологій, норм, цінностей, які загалом визначають соціальні уявлення в даному суспільстві. Попри те, що головною тенденцією сучасних досліджень дискурсу є спроби встановлення *прямого* зв'язку між суспільством – зокрема, відносинами влади і домінування – та дискурсом, соціальними практиками і феноменами, Т. ван Дейк наголошує на тому, що такого *прямого зв'язку не існує*: "... немає ніякого прямого впливу, що його соціальні структури чинять на тексти. Скоріше, суб'єкти соціальних відносин спостерігають, переживають, інтерпретують і репрезентують соціальні структури як частину своєї повсякденної взаємодії та комунікації. Саме ця суб'єктивна репрезентація, ці ментальні моделі конкретних подій, ці знання, оцінки та ідеології в кінцевому підсумку впливають на дискурси та інші соціальні практики. Іншими словами, особисте і соціальне знання завжди виступає посередником між суспільством або соціальними ситуаціями та дискурсом. Отже, КДС спрямовані на вивчення соціальних проблем у контексті трикутника "Дискурс – Знання – Суспільство". Жодний із цих вимірів неможливо зрозуміти без іншого" [Дейк ван 2009, 20-21]. Таким чином, з точки зору дискурсології, влада – це привілейований доступ певної людини або групи людей до дискурсу і контроль доступу до нього інших груп; це можливість розпоряджатися засобами виробництва дискурсу і встановлювати правила

дискурсивної взаємодії; це здатність впливати на свідомість мас через маніпулювання дискурсом. Дискурсивна влада – це символічна влада, влада над встановленням значень слів, знаків, символів. У постіндустріальному інформаційному суспільстві символічна дискурсивна влада набуває все більшого значення у порівнянні з владою як "апаратом насильства". Регулювання суспільних відносин через дискурс відбувається на рівні індивідуальних комунікативних актів через вплив на ідентичність (зокрема, гендерну) кожної окремої особи, через інтеріоризацію цієї особою зовнішніх установок, норм, стереотипів.

Гендерні асиметрії у мовленнєвих актах активно досліджуються, починаючи з 1970-х рр., в рамках *мовленнєвого аналізу* (нім. – *die Gesprächsanalyse*) – напрямку, який поєднав у собі методи *теорії мовленнєвих актів* та американського *конверсаційного аналізу*. Теорія *мовленнєвих актів* була сформульована наприкінці 1950-х років британським філософом Джоном Остіном у курсі лекцій "Слово як дія" і поклала початок бурхливому розвитку лінгвопрагматики та комунікативної лінгвістики. У рамках цієї теорії в якості мінімальної одиниці людської комунікації розглядається не слово і не речення, а мовленнєвий акт – певний комунікативний вчинок (констатація, питання, наказ, опис, пояснення, вибачення, вдячність, вітання тощо). Мовленнєвий акт як комунікативна дія особи, що говорить або пише, тобто відправляє повідомлення, разом із комунікативною дією особи, що сприймає (слухає або читає) та інтерпретує це повідомлення, взяті разом у контексті комунікативної ситуації, складають *комунікативний акт* [Dijk van 1972, 317–323]. Послідовність комунікативних актів складає дискурс.

Конверсаційний аналіз (КА, англ. *conversational analysis*) є одним із плідних напрямків соціолінгвістичного аналізу мовлення. Його метою є розкриття прихованих структур повсякденної поведінки і, зокрема, повсякденного мовлення. У рамках конверсаційного аналізу досліджуються акти повсякденної взаємодії, серед них – діалоги (полілоги), з метою встановлення рутинних правил і методів, якими керуються комуніканти у своїй взаємодії. Прихильників конверсаційного аналізу більше цікавить, яким чином люди виконують певні комунікативні дії, а не чому вони їх виконують. Оскільки під час конкретних актів комунікативної взаємодії її учасники безпосередньо творять суспільну дійсність, то, на думку теоретика конверсаційного аналізу Гарольда Гарфінкеля, можна дослідити конкретні методи, якими користуються люди у процесі творення цієї дійсності, а саме – їхню повсякденну інтеракцію та спілкування. Такі методи засвоюються разом із культурою під час соціалізації особистості і здебільшого не усвідомлюються нею, а сприймаються як правила, які самі собою розуміються. У своїй фундаментальній праці "Дослідження з етно-методології" [Garfinkel 1967] та пізніших творах Г. Гарфінкель розробив однойменну методологію аналізу таких культурно зумовлених методів взаємодії. Різко критикуючи спроби традиційної соціології вивести закони суспільства з абстрактних схем, а не з реального розуміння конкретних суспільних відносин конкретними людьми, він поставив у центр уваги однотипні рутинні правила, які керують комунікативною взаємодією у різноманітних соціальних контекстах: знаки згоди і зацікавленості, які підтримують мовленнєвий потік, звичай говорити по черзі тощо.

Отже, етнометодологія – це методологія, яку практикують члени того чи іншого суспільства, а також у процесі якої "продукуються" соціальна дійсність і суспільний лад, незважаючи на те, що члени суспільства сприймають цю соціальну дійсність як даність. Гарві Сакс продовжив розробку принципів етнометодології в рамках конверсаційного аналізу [Sacks 1970]. Розмова відбувається тоді, коли *черга* висловлюватися переходить від одного учасника комунікативного акту до іншого, тобто відбувається *чергування*. Ця черговість разом із ініціюванням і акцептацією теми виявляють перебіг розмови. Систематика чергування висловлювань, в т. ч. у зв'язку із соціальним і гендерним контекстом, є предметом активних досліджень конверсаційного аналізу. В основі концепції чоловічого домінування і жіночого підкорення у мовленні лежить положення, що панівні чоловічі структури суспільства знаходять своє віддзеркалення у комунікації, тому в центрі уваги знаходяться мовленнєві акти, що відбуваються між особами різної статі. З точки зору сучасного конверсаційного аналізу питання ставиться так: яким чином під час спілкування встановлюються відносини чоловічого домінування і жіночої дискримінації? Г. Сакс, Е. Щеглофф і Г. Джефферсон [Sacks 1976] у рамках цієї методики дослідили низку мовленнєвих актів між особами різних статей і вивели особливості жіночого та чоловічого комунікативного стилів щодо прихованих правил комунікації (Хто порушує правила? Хто кого перебиває? Хто коли вступає у розмову і говорить довше? Хто є ініціатором нової теми? Хто закінчує чужі речення?). Виявилось, що чоловічий комунікативний стиль характеризується змагальністю і конфронтативністю, а жіночий – кооперативністю, орієнтацією на співпрацю, а не на конфронтацію.

Німецька лінгвістка Інґрід Замель у своїй праці "Вступ до феміністичного мовознавства" [Samel 2000] здійснює детальний огляд *феміністичного аналізу мовлення* і виділяє три концептуальні підходи. В основу ранніх емпіричних досліджень впливу статі на перебіг комунікативних актів покладалася гіпотеза щодо привілейованого статусу чоловіків і пригніченого статусу жінок, який проявляється під час спілкування між особами різної статі. Ці припущення виникали на основі вже розглянутої вище *дефіцитарної концепції* Мері Річі Кі та Робін Лакофф, яка була панівною у 1970-х рр., на першій стадії розвитку гендерної лінгвістики. Пізніше у зв'язку з розробкою "теорії двох культур" Дебори Таннен у центр уваги гендерних досліджень міжособистісної комунікації потрапила *концепція диференціації*, яка стверджувала, що конверсаційні стилі жінок і чоловіків різняться між собою, проте є рівнозначними. Нарешті, на даному етапі розвитку гендерної лінгвістики найбільш виваженою і науково перспективною вважається *концепція "творення гендеру"* (англ. *doing gender*). Критикуючи як пояснення гендерних асиметрій через чоловіче домінування і жіноче підкорення, які розглядаються дефіцитарною концепцією як даність, з одного боку, так і проголошення абсолютної рівності статей у спілкуванні як завершеного факту, яким відзначається концепція диференціації, з іншого боку, теорія творення гендеру намагається встановити істинні причини створення цих асиметрій і запропонувати практичні шляхи запровадження гендерної рівності в комунікації. До центральних тем цього напрямку належить вплив гендерних стереотипів на формування комунікативної поведінки [Samel 2000, 153].

Одним із нових дослідницьких підходів до вивчення лінгвістичного конструювання гендерних владних асиметрій у дискурсі є **феміністичний постструктуралістський дискурс-аналіз** (ФПДА/FPDA), принципи якого були сформульовані у монографії британської лінгвістки Джудіт Бекстер "Позиціонування гендеру в дискурсі: феміністична методологія" [Baxter 2003]. Цей підхід поєднує в собі набутки постструктуралізму, феміністичної критики мови та деякі аспекти як конверсаційного аналізу, так і КДА. Із постструктуралістських засад, розроблених М. Фуко, Ж. Дерридою і М. М. Бахтіним, методологія ФПДА запозичує принцип деконструкції, який дозволяє ставити під питання і руйнувати могутні тисячолітні наративи, зокрема, щодо ролі жінки і чоловіка в суспільстві, і шляхом нового потрактування цих ролей створювати ідеологічне підґрунтя для реальних соціальних перетворень. (Нагадаємо, що під наративом розуміється історично і культурно обґрунтована інтерпретація деякого аспекту світу з певної позиції). Далі, на відміну від епістемологічної парадигми конверсаційного аналізу, який під дискурсом розуміє здебільшого мовлення, мововживання, мову в дії і взагалі будь-яке висловлювання, більше за речення, ФПДА приєднується до постструктуралістського розуміння дискурсів у дусі М. Фуко, який позначав цим поняттям "практики, що систематично формують об'єкт, про який говориться" [Foucault 1972, цит. за: Baxter 2003, 45–46]. Таким чином, відзначає Дж. Бекстер, "дискурси являють собою форми 'знання' – могутні сукупності припущень, очікувань, пояснень, – які керують стандартними соціальними і культурними практиками. Вони являють собою систематичний спосіб усвідомлення світу шляхом детермінації *владних відносин* в усіх текстах, включаючи усне спілкування" [Baxter 2003, 46]. Із методологічним підходом КДА методологію ФДПА об'єднує те, що обидва ці напрямки розглядають дискурси у нерозривному зв'язку із концепцією влади. Проте якщо КДА відкрито заявляє про свою практичну спрямованість на викриття зловживання владою за допомогою дискурсивних механізмів, то ФДПА помірковано прагне пояснити дискурсивні явища із самого дискурсу, не посиляючись на екстралінгвістичні соціальні чинники, а досліджуючи взаємодію різних дискурсів у кожній конкретній комунікативній ситуації. Водночас Дж. Бекстер шукає дотичних сфер із феміністичним конструктивізмом, відомим також як фемінізм третьої хвилі, який проголошує недоцільність подальшого відтворення в особі жінок "універсальних жертв" і наполягає на цілеспрямованому перетворенні їх на потенційних суб'єктів влади у будь-яких дискурсах. "Свобода полягає у нашій здатності усвідомлювати існування історичного зв'язку між певними способами саморозуміння і певними способами панування і чинити опір тому, яким чином нас класифікували і ідентифікували панівні дискурси. Це означає відкриття нових способів розуміння самих себе та інших, відмову сприймати спосіб, у який домінуюча культура характеризує наші дії та сподівання, і формування нового їх розуміння з позицій культур, які чинять опір" [Sawaki 1991, цит. за: Baxter 2003, 40].

Феміністичний критичний дискурс-аналіз (ФКДА/FCDA), видатними представницями якого є Мішель Лазар і Рут Водак, вивчає, яким чином гендерна ідеологія і гендеризовані відносини влади виникають, відтворюються, обговорюються і виборюються у різноманітних соціальних практиках, у соціальних відносинах між людьми, а також у соціальних і приватних проявах людської особистості в тексті та

усному спілкуванні [Lazar 2005, 11]. У міжнародній збірці наукових праць "Феміністичний критичний дискурс-аналіз: гендер, влада та ідеологія в дискурсі" (2005) М. Лазар вперше впорядкувала різнопланові студії з КДА під феміністичним кутом зору. Матеріали збірки унаочнюють системність існування гендерної нерівності в різноманітних інституційних, географічних та культурних контекстах та розроблюють нову методологію досліджень, яка виникла в результаті "шлюбу фемінізму з КДА" [Lazar 2005, 5]. Зокрема Р. Водак запропонувала такі дослідницькі принципи ФКДА: 1) розчленування дихотомій; 2) диференціація діапазону гендерних ідентичностей; 3) співвіднесення гендеру з іншими ідентичностями, як-от етнічна, соціально-класова, професійна, культурна, політична належність тощо, причому гендер виступає як складова кожного з цих контекстів; 5) теоретична розробка та аналіз особливо підступної і деспотичної натури гендеру як релевантної категорії у переважній більшості соціальних практик (див. п.4); 6) проблематизація уявлень про нейтральність науки, адже будь-яке знання є соціальним конструктом; 7) бачення гендеру як ідеологічної структури; 8) деконструкція гегемонії гендеру в суспільстві, тобто концентрація на прихованих механізмах дискримінації, на структуроутворюючому характері гендерної ідеології; 9) викриття пануючої гендерної ідеології шляхом наукового аналізу; 10) урахування не лише дискурсивного конструювання, але й матеріальної бази гендерних відносин (наприклад, різна оплата однакової праці чоловіків і жінок); 11) здатність до критичної оцінки власної дослідницької діяльності [Wodak 2005, 90–114].

Таким чином, гендер як соціальні відносини між статями має під собою як матеріальну, так і ідеологічну базу. Фундаментальною ідеологічною основою гендеру і причиною стійкості та всюдисущості його відтворення у змінних соціальних контекстах є могутній патріархальний наратив щодо належних статевих ролей і його втілення. Викриття дискримінаційної сутності гендерних наративів і демонстрація постійного відновлення гендеризованих відносин влади в найрізноманітніших дискурсах є основним завданням сучасних шкіл феміністичного дискурс-аналізу. Практичне значення феміністичного дискурс-аналізу пов'язується, головним чином, із підготовкою студентів як фахівців із критичним мисленням, здатних до об'єктивного аналізу кожної окремої дискурсивної ситуації, до наукового гендерного аналізу лінгвістичних явищ та до пояснення нефаховій спільноті того факту, що будь-яка форма дискримінації в кінцевому підсумку перешкоджає як суспільному, так і економічному розвитку суспільства.

В статье анализируются и систематизируются существующие теории и методологии исследования формирования гендерных отношений власти в дискурсе. Особое внимание уделяется современным феминистическим направлениям дискурс-анализа.

Ключевые слова: дискурс-анализ, гендер, феминистический анализ, постструктурализм, конверсационный анализ, КДА, ФКДА, ФПДА.

The article analyses and classifies existing theories and research methodologies of shaping gendered relations of power in discourse. Special attention is paid to contemporary methods of feminist discourse analysis.

Key words: discourse analysis, gender, feminist analysis, post-structuralism, conversational analysis, CDA, FCDA, FPDA.

Література:

1. Дейк ван Т. Дискурс и доминирование / Т. Ван Дейк // Современный дискурс-анализ: электронный журнал. – Белгород : Медиаперспектива, 2009. – Вып. 1, т. 1. – С. 6–30.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / Сергей Кара-Мурза. – К. : Оріяни, 2000. – 448 с.
3. Baxter J. Positioning gender in discourse: a feminist methodology / J. Baxter. – Houndmills : Palgrave, 2003. – 217 p.
4. Berger W. Macht / W. Berger. – 1. Aufl. – Wien : Facultas Verlag, 2009. – 115 s. – Serie "Grundbegriffe der europäischen Geistesgeschichte", hrsg. von Konrad Paul Liessmann.
5. Dijk van T. A. Introduction: Discourse and Domination / T. A. van Dijk // Dijk van T. A. Discourse and Power. – New York : Palgrave Macmillan, 2008. – P. 1–26.
6. Dijk van T. A. Some Aspects of Text Grammars. A Study of Theoretical Poetics and Linguistics / Teun A. van Dijk. – The Hague ; Paris : Mouton de Gruyter, 1972. – 375 p.
7. Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology / H. Garfinkel. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1967. – 288 p.
8. Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, power and ideology in discourse / Lazar M. (ed.). – Houndmills, U. K. : Palgrave Macmillan, 2005. – 260 p.
9. Sacks H. On formal structures of practical action / H. Sacks, H. Garfinkel // Theoretical Sociology / [J. C. McKinney and E. A. Tiryakian (eds.)]. – Appleton-Century-Crofts, NY : Educational Devision, 1970. – P. 338–349.
10. Sacks H. A. Simplest Systematics of the Organization of Turn-Taking for Conversation / H. Sacks, E. Schegloff, G. Jefferson // Language. – 1976. – № 50. – P. 696–735.
11. Samel I. Einführung in die feministische Sprachwissenschaft / I. Samel. – Berlin : Schmidt, 2000. – 247 s.
12. Taureck B. Die Sophisten / B. Taureck. – Hamburg : Junius, 1995. – 196 S.
13. Wodak R. Gender Mainstreaming and the European Union: Interdisciplinarity, Gender Studies and CDA / R. Wodak // Feminist Critical Discourse Analysis. Gender, Power and Ideology in Discourse / Lazar M. (ed.). – London : Palgrave, 2005. – P. 90–114.